

1. Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ Ο ανθρώπινος παράγων αιτία καταστροφής του μνημείου

«Στο Κατιδίου υπάρχει θέση ονομαζόμενη Βασσαὶ και ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα, μαρμάρινος ο ίδιος και η στέγη του. Από όλους τους ναούς της Πελοποννήσου ύστιρα από τον ναό της Τεγέας ήταν μπορούσε αυτός να παρεί την πρώτη θέση για το κάλλος του μαρμάρου και το αρμονικό συνόλο. Το προσωνύμιο δόθηκε στον Απόλλωνα, γιατί πρέπει «Επικούριος» σε αρρωστία επιδόμηση, οπως και οι Αθηναίοι των ονομασσαν αλέξακο, γιατί κι απ' αυτούς απομάκρυνε την αρρωστία. Έφερε και στους Φιγαλεῖς την ουστηρία κατά την διάρκεια του πολέμου μεταξύ Πελοποννήσου και Αθηνῶν και οχι σε καμία άλλη περιοδεία... και το οπιν αρχιτεκτόνας του ναού της Φιγαλείας, υπέρβε ο Ικτίνος, συγχρόνος με τον Περικλῆ και αρχιτέκτονας επίσης του λεγομένου Παρθένουν της Αθηνας. Αναφέρει ήδη πως το λατρευτικό αγαλμα του Απόλλωνα θρίσκεται στην αγορά της Μεγαλοπόλης.»¹

Αυτά αναφέρει ο Παυσανίας, που βρέθηκε στην Αρκαδία γύρω στα 174 μ.Χ., και που είναι και οι μόνες πληροφορίες από την αρχαιότητα για το ναό του Επικούριου Απόλλωνα που οικοδόμησαν οι Φιγαλιείς. Η Φιγαλεία ήταν μια πλούσια αρκαδική πόλη, με ναούς, αγάλματα, γυμναστήριο², ονομαστή για την υψηλάρια των κατοίκων της. Στο 659 π.Χ., εννέα χρόνια μετά το τέλος του Β' Μεσσηνιακού πολέμου, κυριεύτηκε, ύστερα από πολιορκία, από τους Σπαρτιάτες, αλλά οι κάτοικοι της σώθηκαν εγκαταλείποντάς την. Οι Φιγαλιείς απευθύνθηκαν στο μαντείο των Δελφών και ρώτησαν πώς θα μπορούσαν να επιστρέψουν στην πόλη τους. Ο χρησμός ήταν πως θα έπρεπε να πολεμήσουν τους Σπαρτιάτες με εκατό επιλεκτικούς πολεμιστές από το Ορεσθάσιο³, που θα σκοτώνονταν όμως όλοι στη μάχη. Η μάχη έγινε, οι εκατό Ορεσθάσιοι σκοτώθηκαν, οι Σπαρτιάτες εκδώχτηκαν, οι Φιγαλιείς επέστρεψαν στην πατρίδα τους και θέλοντας να ευχαριστήσουν τον Απόλλωνα που τους βοήθησε να γυρίσουν στην πόλη τους, αφέωρσαν στο Θεό — που ονόμασαν Επικούριο — ναό, που έχτισαν σε μια κορυφή του Λυκαίου όρους.

Θάνος Παπαθανασόπουλος

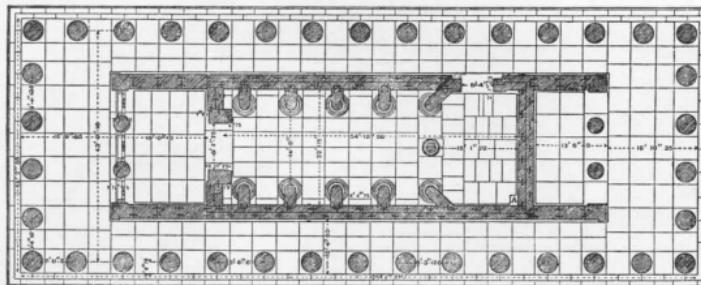
Αρχιτέκτονας

Το ιερό αυτό θουνό συνδέεται, ή μπορεί να συνδέθει, με πολλούς από τους πανάρχαιους μύθους της αρκαδικής λατρείας. Σύμφωνα με την αρκαδική παράδοση, η Ρέα γέννησε το Διό στο Λυκαίο, σε μια περιοχή που λεγόταν Κρητέα και όχι στην Κρήτη. Ερείπια από το τέμενος το αφιερωμένο στο Διό, βρίσκονται στην κορυφή του Λυκαίου που λέγεται σήμερα Στεφάνι, ανατολικό από το ναό του Επικούριου Απόλλωνα⁴. Κατά την παράδοση, το ιερό του Λυκαίου Διός ίδρυσαν οι Λυκάνων, θεοπίζοντας και αγώνες, τα λύκα του ιδίου ίδρυσε και την πρώτη πόλη που «έδιε το φίας του ήλιου», τη Λυκόσορα. Ο μύθος λέει ότι όποιος έμπαινε απρόσκλητος στο ιερό του Διό μεταμορφώνεται σε λύκο. Σε λύκανα μεταμορφώθηκε άλλωστε και η Λητώ, για να ζεψυγεί την οργή της Ήρας καὶ να γεννήσει στη Δήλο του Απόλλωνα και την Αρτεμίη, πατέα του Διό. Καὶ πάλι ο Παυσανίας μάς λέει ότι «στα ανατολικά του Λυκαίου υπάρχει ιερό του Απόλλωνα του επονομαζόμενου. Παράσιον που τον λένε και Πύθιο. Στην επήια γιορτή για τον θεό, θυσιάζεν στην αγορά αγριογούρουνον στον Επικούριο Απόλλωνα (καὶ) μετα την θυσία, μετεφέρων μάλιστα το σφράγιο στο ιερό του Παρράσιου...»⁵.

Είτε ως Παρράσιος λοιπόν, είτε ως Πύθιος, είτε ως Επικούριος, στα Λυκαίο λατρεύεται ο Απόλλωνας, που δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον Ήλιο. Το ιδιόμορφο άλλωστε θύρωμα στο άδυτο του ναού του Επικούριου Απόλλωνα, είναι στραμμένο προς τα ανατολικά, ακριβώς για να αντικρίζει το πρώτο φίας του ήλιου, το θεικό λυκανύες.

Ο ικτίνειος ναός της Βάσσας, βρίσκεται σε μια περιοχή που ήταν ιερή τουλιάς από τους γεωμετρικούς χρόνους. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές⁶ δείχνουν ότι στον ίδιο αυτό χώρο λατρεύοταν ήδη από τον 8ο π.Χ. αι. κάποιος πολεμικός θεός, εφόσον τα ευρήματα είναι κυρίως οπλά. Στον 7ο αι. οι Φιγαλείς αφερώνουν ναό στον Απόλλωνα, επικούριο σε καιρό πολέμου, που αργότερα, στους κλασικούς χρόνους μετατρέπεται σε επικούριο θεραπευτή. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα των ανασκαφών μας δεβαίωνουν ότι πριν από τον ικτίνειο ναD μπήρε αρχαικό τέμενος με έναν ή ίσως με δύο ναούς;

Ορισμένοι μελετητές, κρίνοντας από τα στοιχεία που έχουμε για τη ζωή του Ικτίνειο και από τα ιδιόμορφα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κτηρίου, αμφιθίστηκαν την πληροφορία του Παυσανία ότι ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα και της πρώτης οικοδομής περιόδου του κλασικού Τελεστηρίου της Ελευσίνας, έχτισε και το ναό του Επικούριου Απόλλωνα.

2. Αναπαράσταση της κάτωφθι του ναού του Επικούριου Απόλλωνα, Donaldson, Greek and Roman Architecture 1980, σελ. 136 fig. 58.

Ασχετά όμως από την εγκυρότητα της πληροφορίας αυτής του Παυσανία, κρίνοντας από το ίδιο το αρχιτεκτόνημα, ο ναός είναι σίγουρα έργο εμπινεύσεων δημιουργού της κλασικής αρχιτεκτονικής που δημιουργήθηκε σε ένα κτίριο με πολλές αξιοσημειώσεις ιδιομορφίες. Η κάβη με ξεχωριστά και όλες μαζί συγκεντρωμένες στο ίδιο μνημείο, το καθιστάνε έργο μυστηριακού που ανταποκρίνεται απόλυτα στη γοητεία του αρκαδικού τοπίου (εικ. 1).

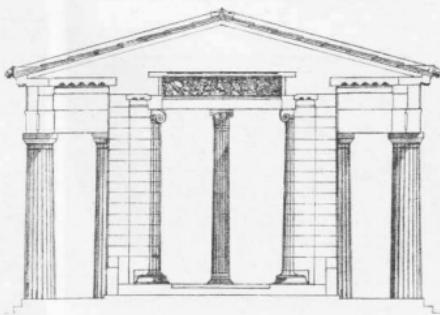
Παρά τους κανόνες της ελληνικής ναυκής αρχιτεκτονικής που θέλουν το ναό να θύλεψε στην Ανατολή, ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα αντικρίζει το Βορρά. Το γεγονός αυτό ασφαλώς δεν οφείλεται σε ανωμαλίες του εδάφους, που εμπιδόσιαν τον αρχιτέκτονα να χτίσει συμφέρωνα στη καθιερωμένη. Αντίθετα, χρειάστηκαν τρεις διαδοχικοί αναλημματικοί τοίχοι για να δημιουργηθεί το άνδρο σ' αυτή τη θέση ώστε να δοθεί στο ναό αυτός ο προσανατολισμός που ξεμπρέτει συγκεκριμένες λατρευτικές ανάγκες⁷. Ο Απόλλων συνδέεται με τις υπερβολείς χώρες, αυτές δηλαδή που βρίσκονται πέρα από

την περιοχή του «βόρειου ανέμου», γιατί εκεί έμενε την περίοδο του κείμανα, πριν ξαναγυρίσει την ανοιξή μέσα στα μεγαλειώδες πανηγύρι της φυστικής⁸.

Ο ναός των Βασσών, που είναι δωρικού ρυθμού, είναι ιδιαίτερα επιμήκης (6X15 κιονες) και θυμίζει πολύ περισσότερο αρχαική, παρά κλασική μορφή ναού (εικ. 2).

Οι κιονες της περιμετρικής κιονοστοιχίας έχουν ένταση, και αυτή είναι και η μόνη «οπτική διόρθωση» που συναντά κανείς στο κτήριο, μια και οι κιονες δεν έχουν κλίση προς τους τοίχους του σηκουάνα, και δεν έχει διαπιστωθεί καμπυλότητα, ούτε χαμηλά στην κρηπίδα, ούτε φηλά στο δριγκό. Τα πέντε ζευγά των ιωνικών μακρών τοίχους του σηκουάνα, εκ των οποίων το νοτιότερο έχει κλίση προς το Βορρά, η μαρμάρινη ζωφόρος, ο κορινθιακός κίονας⁹ και η θύρα που υπαρχει στο άδυτο, αποτελούν μια αξιοβαμβαστή αρχιτεκτονική συνθέση και καθιστούν το ναό μανδικό στο είδος του (εικ. 3).

Η ζωφόρος του ναού αποτελείται από είκοσι τρεις ανάγλυφες πλάκες, και διηγείται δύο από τα πιο αγαπητά θέματα της ελληνικής μυθολογίας, την

3. Αναπαράσταση του εσωτερικού του ναού του Επικούριου Απόλλωνα του Hallerstein, 1812, G. Roux, Karl Haller von Hallerstein, Le temple de Bassae. Strasbourg 1976, Annexe.

4-5. Οι είκοσι τρεις πλάκες της ζωφόρου που δριποκτούν στο Βρετανικό Μουσείο.

κενταυρομαχία (εικ. 4) και την αμαζονομαχία (εικ. 5), μιθοί όπου εμπλέκονται σε νικηφόρους αγάνες οι δύο επιφανεστέροι ρώμες του Πανελλήνιου: ο Πελοποννήσιος Ήρακλης και ο Αθηναίος Θηρέας.

Ο ναός συγκεντρώνει και τους τρεις αρχαϊκούς ελληνικούς ρυθμούς: είναι δωρικός από την εξωτερική κιονοστοιχία του ναού, έχει κινούκιο ρυθμό στην κορινθιακή πτέρωση, με τις χαρακτηριστικές βάσεις των κιονών, τα κιονοκράνα, το θρύγκο με το τρίτανιστο επιστύλιο και τη συνεχή ζωφόρο, ενώ στον κατά μήκος άρρενα του στηκού, ανάμεσα στους λοξούς τμηκίσκες, υπήρχε ένας κορινθιακός κίονας με το χαρακτηριστικό κιονόκρανο (εικ. 6, 28) που μάλιστα είναι και το παλαιότερο που αναφέρεται στην ελληνική αρχιτεκτονική. Ο αρχαιολόγος N. Γιαλούρης έχει διατυπώσει τη θεωρία ότι στο κορινθιακό κίονας συμβαλλεί τον ίδιο τον Απόλλωνα, στην ανεικονική μορφή της πανάρχαιης λατρείας του. Η κιονολατρεία ήταν συνήθημένο φαινόμενο στην Αρκαδία μέχρι και τους μεταγενέστερους χρόνους¹⁰.

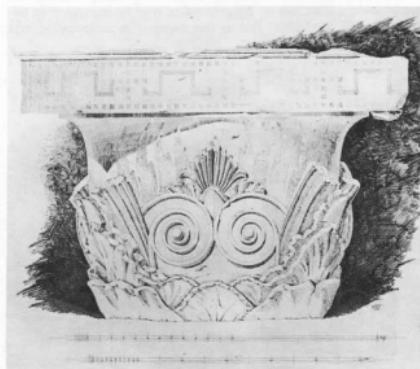
Ο αρχιτεκτονικός πλούτος της διακόμησης του στηκού του Επικούριου Απόλλωνα, με τον κορινθιακό κίονα, την ιωνικό ρυθμό κιονοστοιχία με τη συνεχή ζωφόρο, αδηγήσας αβίσσοτα στην άποψη ότι και αυτός ο ναός ήταν υπαίθριος έταν ως ποτέ νεότερος από το φως της ημέρας. Χαρακτηριστική είναι η αναπαράσταση του ναού ως υπαίθριου της *Expédition Scientifique de Morée* (1833) και του Denis Lebeauteux (1853). Ακόμα και ο Α. Ορλάνδος θεωρούσε το ναό υπαίθριο και μάλιστα πιστεύει ότι είχε εντοπισει την κατασκευαστική λύση για την απορροή των ομήρων από το σπήλαιο¹¹. Η αποψη για το ότι ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα δεν ήταν υπαίθριος αλλά αντιβετα είχε ενιαία διρρήξη στέγη, το ίδιο όπως όλοι οι ναοί που είχαν θεωρηθεί αρχικά υπαίθριοι, επικράτεια πα στη σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

Η καταστροφή του μνημείου

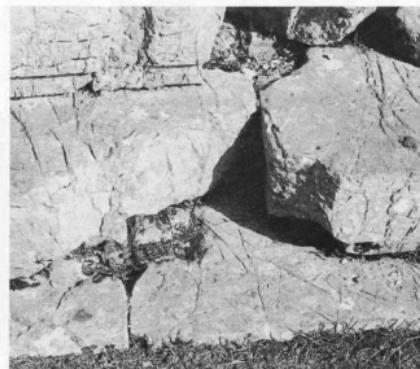
Οι αρχαίοι κατασκευαστές του ναού,

γνωρίζοντας καλά, όπως φαίνεται, το έντονο σεισμογένες της περιοχής, ενίσχυσαν το οικοδόμημα τοποθετώντας ιδιαίτερα πολλούς, από τους γνωστούς στην ελληνική αρχιτεκτονική, μεταλλικούς συνδεόμους, παντού όπου το επέτρεψε η διάταξη των δόμων με πρωταρχικό κριτήριο να μην είναι ορατοί¹². Κατά ειρωνικό όμως τρόπο, το οιδεάρικο και το μολύβι του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού των οιδερνίων συνδεόμων, που ενίσχυσαν το κτίριο για να αντέχει στις σεισμικές δονήσεις, έγινε αργότερα τη κύρια αιτία της καταστροφής του.

Η σταδιακή ερήμωση των αρκαδικών πολεων, και ιδιαίτερα της Φιγαλείας, σε συνδυασμό με τη διάδοση και εδραιωση του χριστιανισμού, οδηγούν στην παρακμή και την εγκατάλειψη του ναού. Το κτίριο γεγκαταλείπεται στην τύχη του. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι για ένα απροσδιόριστης διάρκειας χρονικό διάστημα που διατηρούσε τη στέγη του, ο ναός χρησιμοποιήθηκε σαν καταφύγιο από τους βοσκούς και τους κτηνοτρό-

6. Το κορινθιακό κιονόκρανο του Επικούριου Απόλλωνα. Σχέδιο Haller von Hallerstein. 1812. G. Roux ό.π. σελίς ημερολογίου του Haller von Hallerstein 56.

7. Εντορμία συνδέοματος. Τυπική εικόνα της καταστοσής στις διαβίδες της κρηπίδας του ναού, αποτέλεσμα της καταστροφικής επεμβάσης για την αφαίρεση των συνδέομάν.

φους της περιοχής, οι οποίοι φυσικά, δεν απασχολήθηκαν με τη συντήρηση του. Έτοι, καθώς ο χρόνος περνούσε, ο έλινος σκελετός της στέγης πάλισε και μην αντέχοντας το βάρος των μαρμάρινων κεραμιδίων κατάρρευσε. Από τη στιγμή που το μνημείο χωρίς στέγη δεν προσφέρεται πιο σύρι για καταφύγιο, οι κατοίκοι της περιοχής αρχίζουν να το διαλύουν για να αφαίρεσουν τα μετάλλευμα που με ευχάριστη επέκτηση θριάσουν αθόφιον και προσιτό διπλά τους, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν για την κατασκευή γεωργικών εργαλεών και οικιακών σκευών καθημερινής χρήσης.

Προφανώς η «έδρυρη» του μεταλλεύματος, που πραγματοποιήθηκε με απλά και πρωτόγονα μέσα, αρχές από τα πιο εύκολα για αφαίρεση μέλη δηλαδή τις μετακιόνιες πλάκες του στυλοβάτη της δωρικής κινοοποχίας. Οι μετακιόνιες πλάκες έχουν τη μία από τις τεσσερίς πλευρές ελεύθερη, δε συνδέονται με τις διπλανές τους πλάκες, και η απομάκρυνση

τους αποκαλύπτει τρεις μεταλλικούς συνδέσμους που συνδέουν τους υποκείμενους δόμους. Όταν όλες οι μετακιόνιες πλάκες απομακρύνθηκαν και αποκαλύφθηκαν οι σύνδεσμοι των υποκείμενων λιθοπλινθών, άρχισε η αφαίρεση των υπόλοιπων συνδέσμων της κρηπίδας και της ευθυντηρίας. Ήταν μια εργασία που όπως και η προηγούμενη μπορούσε να γίνει χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια, μια βαριά, ένα λοστό ή μια αένα, απάντως τους δόμους, η ανοιγόντας αφρηνοειδή ορύγματα στο κάτω μέρος, στο μέσον του λιθοπλινθού, σε διαστάσεις που να επιτρέπουν τις απαραίτητες κινήσεις του χεριού για να αφαίρεθονται οι σύνδεσμοι του υποκείμενου αρμού (εικ. 7 και 8).

Θα πρέπει να θεωρησουμε, θέβαιο, ότι στη συνέχεια, ή και παράλληλα, αποδηλώνονται οι λιθοπλινθοί της ανωδόμησης του ναού, τόσο στα περάσα και στο εσωτερικό, ολοκληρώνοντας το έργο της καταστροφής του μνημείου. Στα περά έχουνται τα δωρικά γείσα, τα φατνώματα και

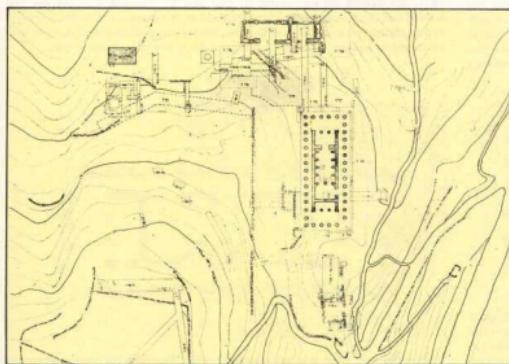
το διάζωμα. Στο σηκό έχουνται τα ιωνικά γείσα, καταγκειμένα τη ζωφόρος μαζί με τα αντιθήματά της, οι φατνώματικες πλάκες, τα επιστύλια, τα κιονόκρανα και ακολυθών οι λιθοπλινθοί των τοίχων και οι σπόνδυλοι των τημικών που εμπλέκονται ανά δύο στους τοίχους. Με αυτό τον τρόπο, οι λιθοπλινθοί της ανωδόμησης σκέπτασαν τον γκρεμισμένο μαρμάρινο γλυπτό διάκοσμο, σχηματίζοντας ένα μεγάλο ωαρό στο δάπεδο του σηκού. Όταν αποδηλώνονται τα γείσα και το διάζωμα από τα πετρά και αφαιρούνται οι σύνδεσμοι που συνδέουν τα επιστύλια μεταξύ τους και με τα αντιθήματά τους, τα ίδια τα επιστύλια μένουν στη θέση τους επειδή δεν κρύθουν κανένα μεταλλικό στοιχείο. Παρέμειναν επίσης, αδικούτο στη θέση τους οι τρίαντα πέντε από τους τριάντα οκτώ κίονες του περιστυλίου, διότι οι σπόνδυλοι μεταβιβάζουν την ένταση της διατάξεως στην κρύσταλλη μεταλλική στοιχεία. Οι εντορμίες σταν άρονα περιστροφής των σπονδύλων έκρισαν, προφανώς, έχινους πόλους¹³.

Στο σηκό η αποδήλωση των τοίχων συνεχίστηκε ως τους ορθοστάτες οι οποίοι άλλοτε μετακινούνται και άλλοτε ανατρέπονται προκειμένου να αφαίρεθονται οι σύνδεσμοι του τοιχοβάτη.

Εκτός από τις μετακιόνιες πλάκες — για τις οποίες έχουμε ήδη μιλήσει — το πλακόστρωτο δάπεδο του ναού έμεινε γενικά άδικτο, καθώς δεν είχε να προσφέρει κανένα μεταλλικό σύνδεσμο.

Η αφαίρεση των μεταλλικών συνδέσμων, πέρα από την τρομακτική καταστροφή που επέφερε στο μνημείο, είχε και άλλα δυσμενή επακόλουθα σε βάρος της ακρειότητας και της στερεότητάς του.

α) Πέφτοντας στο δάπεδο, τα αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδόμησης και ο μαρμάρινος διάκοσμος, θρυμματίστηκαν σε μεγάλα ή μικρότερα κομμάτια.
β) Τα μεγάλα φορτία που συσωρεύτικαν στα χωρίς θεμέλια δάπεδα του ναού, ένετειναν την καθίζηση τους.
γ) Η έλλειψη μεταλλικών συνδέσμων αδυνάτισε την ενιαία αντίσταση του

8. Κάτωμη των βαθμίδων και της μετακιόνιας πλάκας Δ5-Δ6. Φαίνονται οι τόρμοι των συνδέσμων που αφαιρέθηκαν μετά την απομάκρυνση της μετακιόνιας πλάκας και το λέξινο των λιθοπλινθών των βαθμίδων. Απόστρωση από το σχέδιο αποτυπωσής της κατώμης του ναού των Αργυρών Πετρωνών, Θάνου Παπαθανασόπουλου και Μαρίας Γρηγόρη. (1978).

κτίριου στους σεισμούς με συνέπεια να διευρυνθούν οι αρμόι ωσεώς και να χαθεί η αυστηρή γεωμετρία του κλασικού κτηρίου.

Στο σχέδιο του Bocher (1765, εικ. 9) τη περιεπτρική κιονοστοιχία απεικονίζεται σε τρίαντα εξιά κίονες, επειδή δύο από αυτούς, ο νοτιοανατολικός και ο νοτιοδυτικός, έχουν γκρεμιστεί και βρισκονται στο έδαφος. Το ίδιο δείχνει και το τοπογραφικό σχέδιο του Haller von Hallerstein (1812, εικ. 10). Αντίθετα, στα σχέδια της αποτύπωσης του Blouet⁴ (1833, εικ. 11) και του D. Lebouteux⁵ (1853, εικ. 12) λειτουργούν κίονες ο νοτιοανατολικός και οι δύο νοτιότεροι της δυτικής κιονοστοιχίας. Ο F. Aldenhoven, στην περιήγηση του στην Πελοπόννησο⁶, σημειωνει ότι ηώς διαβάζει στην εφημερίδα της Ζακύνθου του Σεπτεμβρίου 1812, αιώνται

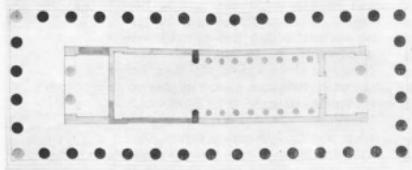
τριάντα εξιά κίονες στο ναό Εξαλλου, τριάντα εξιά κίονες αναφέρει και ο Edward Dodwell⁷ (εικ. 13).

Ο περιηγητής T. Abercromby Trant, που ταξίδεψε στην Ελλάδα στα 1830, σημειώνει τρίαντα πέντε ορθίους κιονες και μεταφέρει την πληροφορία στο άνθρωπο που τον φιλοδένησε στο κοντινό χωρίο του Σχληρού καυχίσαντα, λέγοντας, ότι είχε ο ίδιος γκρεμίσει δύο κίονες του ναού για να χρησιμοποιήσει το μέταλλο που βρίσκοταν ανάμεσα στους σπονδύλους, για να πολεμήσει τον Ιμπραήμ σταν απειλήσεις το χωρίο του.⁸ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ιχγισμοί του οδηγού του Trant είναι κατό το ίματα ωστοι. Δηλαδή ο τρίτος κίονας που λειπει από τη σειρά του Blouet και Lebouteux είχε γκρεμιστεί στη διάρκεια της Επανάστασης, με σκοπό να βρεθεί μέταλλο το οποίο ήμας δεν

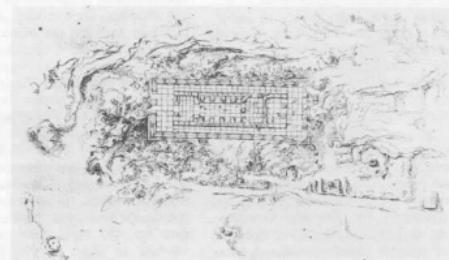
υπήρχε. Αν ήμας υπήρχε μέταλλο ανάμεσα στους σπονδύλους, θα είχε γκρεμιστεί όλη η δωρική κιονοστοιχία. Στα χάρακτα του Stackelberg (εικ. 14) και του Cockerell (εικ. 15) ο δεύτερος νοτιότερος κίονας του δυτικού πτερού (Δ14) δεν έχει γκρεμιστεί ακόμα.

Παρά όλη ήμας την έκταση της καταστροφής, τα ερείπεια του οικοδομήματος διατηρήθηκαν μέχρι τις μέρες μας όσο λίγα μνημεία της αρχαιότητας.

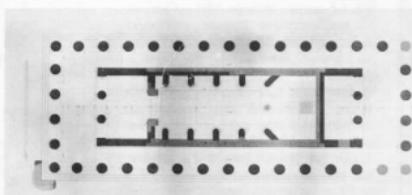
Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα διατήρησε την αρχική οικοδομήκη του μορφή, μια και ούτε στους αρχαίους χρόνους είχε υποστεί μετατροπές (εκτός από τις διαφορες επι μέρους κατασκευαστικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της οικοδομήσης του) αλλά ούτε και στους μεταγενέστερους χρόνους μετατράπηκε σε

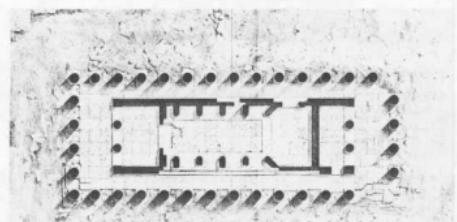
9. Κάτοψη του ναού Επικούριου Απόλλωνα του Γάλλου αρχιτέκτονα Joachim Bocher. Είναι το πρώτο σχέδιο του ναού, «par mois decouvert au mois de p[re]vénembre de l'année 1765, J. Bocher», οπός ο ίδιος σημειωνει στο περιθώριο. Το σχέδιο βρίσκεται στο Victoria and Albert Museum. Ο Bocher, που αναπονετεί βρέθηκε στο ναό, ήταν σύχος σταν έμανγυρια δέκα χρονια μετά την καταπληκτική ανακάλυψη του για να μελέτησε το μνημείο, γιατί ξόδηγε, και το πιεβάντερο είναι στην οποία άντεται λάρτης, καπού στο Αρκάδικο Βουνό. (G. Roux Karl Haller von Hallerstein, *Le temple de Bassae*, Strasbourg, 1976, σελ. 16).

10. Κάτοψη αποτυπώσης του Επικούριου Απόλλων, του Haller von Hallerstein, 1812. Στο σχέδιο απεικονίζονται τα επιπτύλια της δωρικής κιονοστοιχίας της οποίας οικύνονται τρίαντα εξιά κίονες, επειδή οι δύο ακρινοί του νοτιού πτερού έχουν γκρεμιστεί και οι απονδύλοι τους βρισκονται στο έδαφος. Στο σηκ. ανάμεσα στους λοξούς ημικίονες, υπάρχει η βάση του κορινθιακού κιονα.

11. Κάτοψη αναπαράστασης του ναού από την *Expedition scientifique de Moree*, 1833. Στο σχέδιο δεν έχει αποδοθεί η ανατολική θύρα. Στον κατά μήκος άξονα του ναού, πιον από τον κορινθιακό κιονα, υπεστέκει και αυθιέρετα σχεδιάζεται η βάση του χάλκινου λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα για το οποίο κάνει λόγο ο Παυσανίας και που μεταφέρθηκε στη Μεγαλόπολη όταν ιδρυθηκε το 379 π.Χ.

12. Κάτοψη του ναού από το Lebouteux, 1853. Σχεδιάζονται τρίαντα πέντε κιονες. Όλες οι μετακόνιες πλάκες λείπουν και από το σηκ. έχουν απομακρυνθεί όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρισκονται εξω από το μνημείο.

13. Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα από τα βορειοανατολικά. Dodwell, Views in Greece, London 1830.

χριστιανική εκκλησία. Το ότι το δομικό υλικό του μνημείου δε λεπτοποιήθηκε, φερείται στο ότι στις Βάσεις δεν αντιτύπητε κανένας μεταγενέστερος αικισμός, για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό.¹⁹ Το μεγαλύτερο μέρος του δομικού υλικού του αρχιών οικοδομήματος που δεν δρισκετα στη θέση του, κείται τώρα διασκορπισμένο στον περιγύρο του μνημείου (εικ. 16 και 17). Επομένως, η διάλυση του κτιρίου αποκοινούσε αποκλειστικά στην ανεύρυση του μετάλλου που κρύβοταν μέσα του. Το γεγονός ότι οι κιονες έχουν παραμείνει στη θέση τους, ενώ οι τοιχοί έχουν γκρεμιστεί, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην περίπτωση του ναού του Επικούριου Απόλλωνα, ο ανθρώπινος παράγοντας έπαιξε τον κυριό ρόλο στην καταστροφή του κτιρίου,²⁰ ενώ στους σεισμούς οφειλόνται οι επιμέρους παραμορφώσεις, οπις η διεύρυνση των αρμάνωσες, η απόκλιση των κιονών από την κατακόρυφη και η στρέψη ή μετατόπιση των σπανδύλων (εικ. 18). Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε ότι σας γνωρίσουμε για την ιστορία του ναού, σα δύομα χιλιάδες χρόνια της ζωής του, περιορίζονται στην ίδρυση του και τη σταδιακή καταστροφή του.

Ο ναός στους νεότερους χρόνους. Η επιστημονική έρευνα. Η σύλληση.

Για πολλούς αιώνες ο ναός είχε ξεχαστεί στην ερημιά του και οι μόνιμοι που

γνώριζαν την ύπαρξή του ήταν οι κάτοικοι της περιοχής που σύνδιδαν το μνημείο «στις καλώνες», «στους στύλους» ή «στα στυλά»²¹ και το χώρο στον οποίο δρισκοτάν, «κούμπλες».²²

Στα 1765 ο Γάλλος αρχιτεκτόνας J. Bouchet περιοδεύοντας την Αρκαδία, συναντήθη αναπότελεσμα μεσαί σε ένα επιβλητικό ορεινό τοπίο ένα μνημείο της κλασικής αρχαιότητας, με όρθιους όλους σχέδιον τους κιονες και το ταυτόσημο μέρος με τα ναού του Επικούριου Απόλλωνα που αναφέρεται στην Παναγίας (εικ. 9). Από τότε οι Βάσεις θα γίνονται ένας ακόμα πολός έλξης για τους Ευρωπαίους περιηγητές. Αρχαιολόγες, λογοτέχνες, στρατιωτικοί πράκτορες, καλλιτέχνες, επιστημόνες, αρχαιοκαπήλοι, φιλέλληνες και μη, επισκέπτονται τις Βάσεις. Θέλγονται από τη μιστηριακή γοητεία του τοπίου, εμπνέονται από το μνημείο, δημιουργούν γράφοντας η ζωγραφίζοντας, μελετούν το αρχιτεκτόνιμα, το αναπαριστούν, καταγραφούν τις μορφολογίες και ρυθμολογίες του ιδιομορφεί, και κάποιος το... λεπτάτουν.

Οι προσωπικότητες της πολιτικής, της διπλωματίας, της τέχνης και της επιστήμης που επισκέπτονται τα ερείπια του λαμπρού οικοδομήματος — ανάμεσά τους ο Chandler, ο Faurev, ο Leake και Rousenveille — κάνουν γνωστή την ύπαρξη του ναού στους διανοούμενους της Ευρώπης. Η ανακαλύψη του μνημείου προκαλεί τεράστια ενδιαφέρον και τα Ιουλιού του 1812 μα παρουσιάζει «αρχαιολόγων», αποτελούμενη από ανθρώπους των τεχνών και των γραμμάτων.

μεταξύ των οποίων ο Haller von Hallerstein, Ch. R. Cockerell, ο John Foster, ο Gropius, ο Bronstedt, ο Linck, ο Otto Magnus von Stackelberg, φτάνοντας στις Βάσεις.²³ Τα μέλη της οικάδας αυτής — που ο K. Σιμόπουλος ονομάζει «πολυεθνική εταιρία αρχαιοκαπήλων»²⁴ — αφού αφιέρεσαν τα γλυπτά του διακόσιου του ναού της Αραιας στην Αίγινα (σημερινά στη γλυπτοθήκη του Μοναχού) και ενω περιμέναν και προετοιμάζαν την πώληση τους, πήγαν στις Βάσεις, όπου είχαν εντοπισει από την επισκεψή τους την προηγούμενη χρονιά, τον Αύγουστο του 1811,²⁵ τη μαρμαρινή ζωφόρο του ναού «θαμμένη» κατά από ένα τεράστιο ώρο αρχιτεκτονικών μελών. Τότε οργανώθηκε ένα πολυτίλθης συνέργειο και άρχισε η «ανασκαφή» που αποκαλύψει μαζί με άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ή θραυσμάτα, όλη την αναγλυφή ζωφόρο του εωστερικού ιωνικού πρύγκου του ναού, η οποία, υστέρα από δημόσια πρασίδα που έγινε στη Ζάκυνθο την Πρωτομαγιά του 1814, κατάληξε στο Βρετανικό Μουσείο.²⁶ Εδώ, πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τη διάρκεια της λεηδασίας αυτής, πραγματοποιήθηκε η πολυτιμη μορφολογική και ρυθμολογική μελέτη του ναού από το ζωγράφο και αρχιτέκτονα Haller von Hallerstein,²⁷ η μελέτη και οι απεικονίσεις του ναού του αρχαιολόγου και καλλιτέχνη Otto Magnus von Stackelberg, που έκανε και την πρώτη δημοσίευση του μνημείου,²⁸ και τα λεπτομερή σχέδια του ναού (εικ. 19), και της ζωφόρου του J. Foster.²⁹ Ο ομήλος των Ευρωπαίων αρχαιοκα-

Archiv. del. Lith. par Rieger.

Arch. Arch. E. Lefebvre. II. Plan Dufour.

14. Ο ναός από τα νοτία. Σχέδιο του Otto Magnus von Stackelberg, 1812. Εικονίζονται και τα αρχιτεκτονικά μελη της ανωδόμης που έχουν συσσωρευτεί στην κρηπίδα του ναού και στο έδαφος.

πήλων, εκτός από τις είκοσι τρεις πλάκες της ζωφόρου, φυγάδευσε και θραυσματα από τις ανάγλυφες μαρμάρινες μετώπες των διαβωμάτων των «εν παραστάσει» κιόνων του πρόσαυ και του οπισθόναυ, θραυσματα από τις μαρμάρινες κεραμίδες, από τα ιωνικά κιονόκρανα, και θραυσματα από ένα ακρολίθικο, μάλλον, σγύλιμα μεγάλων διαστάσεων, συνολικά δηλαδή πάνω από τριακόσια κομμάτια.³⁰

Είκοσι χρόνιν μετά την αρπαγή, το 1833, σταν πως η Ελλάδα έχει απελεύθερισε, η «Expedition Scientifique de Moree» πραγματοποίησε μια σειρά σχεδίων, αποτυπώσεων και αναπαραστάσεων του μνημείου που αν και έχουν καποια λάθη και παραλείψεις, αποτελούν πολύτιμη συμβολή στην ιστορία της έρευνας του ναού (βλ. υπο. 14). Το ίδιο πολύτιμη είναι και η συμβολή του Denis Lebouteux (1853), του οποίου οι αποτυπώσεις είναι εντυπωσιακά πιστές, ενώ αντιθέτα τα σχέδια αποκαταστάσεως που μας άφησε δεν είναι τεκμηριωμένα.³¹

Η αναστήλωση της αρχαιολογικής εταιρείας. Τα βασικά προβλήματα του κτιρίου και η μέριμνα στις μέρες μας.

Από το 1902 ως το 1907 η Αρχαιολο-

γική Εταιρεία Αθηνών, ανέθεσε στον Π. Καθηδαρία να πραγματοποιήσει ένα ευρύ αναστηλωτικό πρόγραμμα που προβλέμανε κυρίως την ανασύνθετη των τοιχών του στοκύ και των τημικών, την αναστήλωση των δύο νοτιότερων κιόνων της δυτικής εξωτερικής κιονοστοιχίας, τη μερική αναστήλωση των κιόνων του πρόσαυ και του οπισθόναυ, την εκτεταμένη αποκατάσταση της κρηπίδας του νότιου πετρώου, την τοποθέτηση νέων μετακιόνων πλάκων στο στυλοβάτη της δυτικής κιονοστοιχίας και την συμπλήρωση της in situ βάσης του κορινθιακού κιόνα. Δηλαδή, η αναστήλωση των αρχών του αιώνα είχε σαν στόχο την αποκατάσταση της μορφής του ναού και σαν αποτέλεσμα την εικόνα που έχει και σήμερα το μνημείο. Άσχετα από τα λάθη και τις αδιεμίες, το πρόγραμμα του Π. Καθηδαρία ήταν αρκετά φιλόδοξο και πρέπει να το κρίνουμε παιρνόντας υπόψη μας τη γενικότερη θεώρηση της επιστήμης της αρχαιολογίας εκείνης της εποχής. Η μεγαλύτερη παραλείψη παντως ήταν η έλλειψη τεκμηρίωσης της κατάστασης πριν την επέμβαση και η μη τηρηση ημερολογίου αναστήλωσης. Έτσι, τα μόνα τεκμήρια που διάθετουμε σήμερα, εκτός από τις απεικονίσεις και τα σχέδια των περιπτύχων, είναι οι φωτογραφίες που έχουν ληφθεί πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών της αναστήλωσης του 1902-1907 (βλ. και

εικ. 20-26).

Στον αιώνα μας, οι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν με ιδιάσιμα προβλήματα του ναού, πραγματοποιούσαν εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες: Ο Κ. Κουρουνιώτης διερεύνεις μεταξύ άλλων, τους τρεις αναλημματικούς τοίχους στη δυτικά του ναού και την έδραση τους;³² Ο Κ. Ρωμαίος αναζήτησε τον πλαισιότερο, αρχαϊκό νοῦ³³ και από το 1959 ο Ν. Γιαλούρης³⁴ ως έφορος αρχαίας Ολυμπίας, ερευνά το χώρο πραγματωνώντας ανασκαφικές τομές και στο εσωτερικό του μνημείου, ώστε να γίνει δυνατή «η μελέτη της θεμελιώσεως του ναού και ο ελεγχός της καταστάσεως διατηρήσεως αυτής, προς καθορισμόν του προγράμματος προσεχών συντηρήσεως και αναστήλωσεως του μνημείου...».³⁵ Το 1965 ο τότε διευθυντής της Υπηρεσίας Αναστηλώσεων καθηγητής Χ. Μπουρας, πραγματοποιεί ορισμένα περιορισμένης κλίμακος έργα στερεωτικής φυσεώς και παράλληλα συντασσεις εμπειριστατωμένης έκθεση τονίζοντας την αμερικανός λήψης μετρών για την προστασία του μνημείου. Το 1975 συγκροτήθηκε η πρώτη επιτροπή για την προστασία του μνημείου, η οποία, με πρόεδρο τον Ν. Γιαλούρη, αποφασίζει ότι πριν από οπιδηπότε αλλο, πρέπει να γίνει εξαντλητική τεκμηρίωση του μνημείου, και αναβεβει στον αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Αργύρη Πετρονώτη τη συγκρότηση

15. Ο ναός από τα νοτιοδυτικά. Σχέδιο Cockerell. Οι εργασίες καθαρισμού έχουν αρχίσει.

ομάδας εργασίας από επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων.³⁶ Οι επιστήμονες της ομάδας εργασίας εργάστηκαν μέχρι και το 1979, όχι μόνο με το καθευτό έργο τεκμηρίωσης του μνημείου, αλλά και με την πραγματοποίηση των απαραίτητων για την οργάνωση του αρχαιολογικού χώρου και τη μελλοντική αναστήλωση έργων υποδομής. Ακόμα, η ομάδα εργασίας έδωσε μεγάλη προσφορή στην έρευνα για το λίθο και τη θεμελιώση³⁷. δύο θέματα δηλαδί, με τα οποία δεν ασχολήθηκε η αναστήλωση του 1902-1905. Με στόχο μάλιστα τη διερεύνηση του προβλήματος της θεμελιώσης, έγιναν νέες ανασκαφικές έρευνες μέσω στο ναό, τις οποίες δημούμιναν ο Ν. Γιαλούρης και ο Ι. Τραύλας.

Όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, τα φέροντα τιμῆματα του κτίριου (κίονες κατα τοιχοί), θεμελιώνονται μέχρι το βράχο, συνήθως με ορθογώνια λαξευμένους δρόμους. Στον Επικούριο όμως, όπως φάντηκε από την ανασκαφική διερεύνηση στην υποθεμελίωση, ενώ οι τοιχοί του σηκων και μαζί τους στο οπιλόδιο της ιωνικής κιονοστοιχίας και του κορινθιακού κίουα θεμελιώθηκαν μέχρι το βράχο, σύμφωνα με τον καθειρωμένο τρόπο, η θεμελίωση της κρηπίδας στα πεπέρα αποτελείται από ημιλαξευμένες ή αλάξευτες πλακαρές πέτρες, ανάμεσα στις οποίες παρεμ-

βάλλεται στρώμα χώματος. Και το χειρότερο: οι κατώτερες πέτρες συχνά δεν εδράζονται στο βράχο, αλλά στο χώμα. Είναι πραγματικά παράξενα ανεβάνηστο το γεγονός ότι η ανεπάρκης αυτή θεμελίωση υπαρχει σε μια περιοχή όπου το βραχόδες υποστρώμα δεν είναι ισχυρό (εικ. 27). Η σύμπτωση των δύο αυτών προβλημάτων οδήγησε σε διάσταση γνωμών, σχετικά με το αν η κακή θεμελίωση ή το οισθρό υπόστρωμα επενέψαν την παραμόρφωση της οριζόντιοτητάς του στυλοβάτη. Τελικά, η ανασκαφή έρευνα στη θεμελίωση του ναού, σε συνδυασμό με τις γεωτεχνικές έρευνες, απέδειξαν ότι το πρόβλημα είναι η κακή θεμελίωση και όχι η συμπεπότητα του βράχου. Η αναποφεύκτη ανανούομορφωση καθίζησε της κρηπίδας, σε συνδυασμό με τη δράση των οισιών, που βρήκαν το κτίριο λιγύτερο ισχυρό μετά την αφαίρεση των συνδέσμων, είχαν σαν αποτέλεσμα την παραμόρφωση της οριζόντιοτητάς του στυλοβάτη. Αυτή με τη σειρά της προκάλεσε την απόκλιση των κίονων από την κατακόρυφο, που μερικές φορές είναι τόσο έντονη, ώστε προκαλεί απορία το γεγονός ότι οι κίονες με τα επιστύλια δεν έχουν καταρρεύσει.

Το δομικό υλικό του ναού, ο στρωτιγνής ασβεστόλιθος, θριμβεταί ιδιαίτερα εύκολα και είναι ευαίσθητος στη μεταβολής της θεμοκρασίας. Οι στρωσίες του πετρώματος επιτρέ-

πουν τη διειδόση της βροχής, που σε θεμοκρασίες κάτω από το μηδέν, φαινόμενο πολὺ συχνό σε υψηλότερα 1.130 μ., παγώνει και διογκούται, με αποτέλεσμα να θρυμματίζει ανεπανόρθωτο το δομικό υλικό (εικ. 28, 29). Αυτήν ακρίβως την καταστροφική φθορά του δομικού υλικού του μνημείου, ανεδράτησαν από οποιαδήποτε μελλοντική στερεωτική ή αναστήλωτική επέμβαση. Θέλησε να εμποδίσει η δεύτερη Επιτροπή Συντηρησεως Ναού Επικούριου Απολλώνα, που σχηματίστηκε το 1982.

Το φθινόπωρο του 1983 η Επιτροπή αποφάσισε να εγκαταστήσει ένα περικλειστό στέγαστρο που θα καλύπτει όλη την επιφάνεια του κτιρίου. Εντετοίο είδους στέγαστρο που, βέβαια, δε θα καλύπτει τα χλιόδες διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που και αυτά υφίστανται τις δύσμενες επιπτώσεις του παγετού αλλά δεν μπορούν να προστατευτούν πρας το παρόν, παρά μόνο με πρόχειρες και προσωρινές λύσεις, θα εξασφαλίζει την προστασία του ίδιου του μνημείου και θα επέτρεψε συγχρόνως την αύξηση των ημερινών εργασιών του συνεργείου αναστήλωσης, σε μια περιοχή όπου οι καιρικές συνθήκες είναι συχνά πολὺ δισομενείς. Τη σχετική πρόταση ως πρώτη και αναγκαία προϋπόθεση για την προστασία του μνημείου, έκανε, με επιστολή προς την Επιτροπή Συντηρησεως Επικου-

16. Ο ναός του Επικούρου Απόλλωνα από το βορειοδυτικά πριν από την αναστήλωση του 1902-7. Τα πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη καλύπτονται από τη δυτική κρηπίδα. Προφανώς αυτή την εποχά είχε ο χώρος μέτο το 1812, ώστε δηλαδή από την απομόνωνται των μελών προκειμένου να βρεθούν τα γλυπτά που κάλυπταν. Επειδή οι τοιχοί του στοκού δεν έχουν ακόμα αναστηλωθεί, διακρίνονται οι κιονες της ανατολικής κιονοστοιχίας και στο βάθος, αχνά, η κορυφογράμμη του Λυκαίου ορού. Πισω από τον πεντέ κιονα της δυτικής κιονοστοιχίας διακρίνεται το πιο μέρος του ιωνικού ημικιόνα που μόνο αυτός, από τους ιωνικούς ημικιόνες, δεν είχε κατεδαφιστεί και στέκει όρθιος από την αρχιότητα.

19. Σχέδιο του J. Foster 1812. Ο ναός από το Βορρά.

17. Ο ναός από τα διάρκεια της αναστήλωσης 1902-1907. Το πλήθος των αρχιτεκτονικών μελών που δρισκούνται γύρω του, προφανώς απλώθηκαν τότε για να ταυτίσουν και να χρηματοποιήσουν στην αναστήλωση. Στη φωτογραφία η δορέα και η δυτική κρηπίδα του ναού είναι ελεύθερες από τα μέλη που τις καλύπταν και επίσης διακρίνονται κενές και οι θεσείς των μετακινώντων πλάκων. Οι κιονες του πρόσανου έχουν αναστήλωσει ενώ οι δύο νοτιοτεροί κιονες της δυτικής κιονοστοιχίας είναι αναστηλωμένοι ως το μέσον περιπου του ύψους τους. Η αναστήλωση των τοιχών του σηκών δεν έχει ακόμα συντελεστεί.

ρίου Απόλλωνα, ο καθ. Χημείας Ε.Μ.Π. Θ. Σκουληκίδης. Η επιτροπή εξέτασε εξονυχιστικά το πρόβλημα της προστασίας του κτιρίου με στέγαστρο σε συνδυασμό με τις αισθητικές επιπτώσεις στο περι-

βάλλον, υιοθέτησε την πρόταση του καθ. Σκουληκίδη και ανέθεσε στον τότε προεδρό της Ι. Τραυλό και στον υπογράφοντα να εισηγηθούν στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο την εγκατάσταση του στεγάστρου.

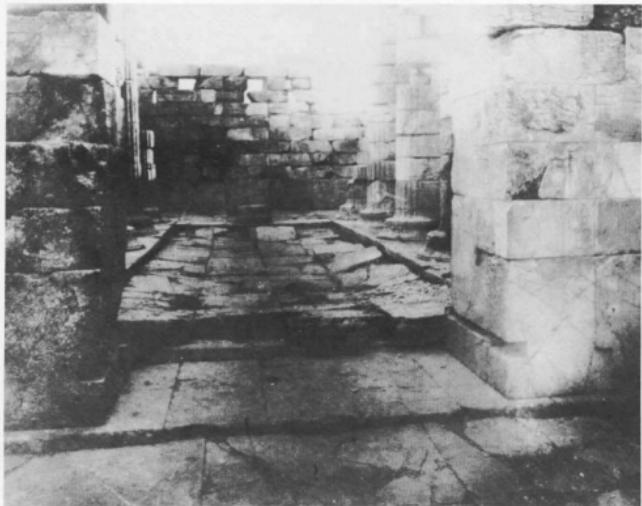
Για τη μορφή του στεγάστρου του ναού Επικουρίου Απόλλωνα, η Επιτροπή, αντί του είδους των μέχρι τώρα στεγαστρών στη Λέρνα, στο ανάκτορο του Νέστορα και στη Σαντορίνη, προτίμησε την ελαφριά ανθεκτική

18. Η μετατόπιση προς τα νότια του κιονόκρανου του κιόνα N4. Χαρακτηριστικό αποτέλεσμα στειρού.

20. Το άδυτο του ναού πριν την αναστήλωση του νότιου τοίχου του σηκού.

21. Το άδυτο του ναού μετά την αναστήλωση των τοιχών του σηκού.

και λυόμενη κατασκευή που πρότεινε ο καθηγητής Ε.Μ.Π. Δ. Μπαρακτάρης, μέλος της Επιτροπής, το οποίο εξαφαλίζει στεγανότητα και διαφοροποιείται εντελώς από τις αρχιτεκτονικές γραμμές του μνημείου (εικ. 30). Βέβαια, θα πρέπει να θεωρηθεί αυτονότητα ότι το στέγαστρο έχει προσωρινό χαρακτήρα και ότι η απομάκρυνση του θα μπορεί να επιτεύχθει, κατά τη γνώμη μας, μόνον εφόσον πραγματοποιηθεί η ριζική και καθολική επέμβαση που θα εξαφαλίζει τη στατική επάρκεια του κτιρίου και την προστασία του δύμικου υλικού του, διατηρώντας αλλιώτη την κλασική αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου.

Υποσημειώσεις

Θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο διευθυντή του Μουσείου Μπενάκη Άγγελο Δεληζόρρια για τη διευκόλυνση της έρευνάς μου, το χέμανόνα 1984-85 στη θιβλοθήκη του Μουσείου. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη Φανή Τσιγκάκου, υπεύθυνη της θιβλοθήκης του Μουσείου Μπενάκη. Ευχαριστίες οφείλω στον αρχαιολόγο Δημήτρη Χανιώτη που ύστερα από παράλληλη μου, προβλημοτοιμήστηκε την ανοίξη του 1983, σε ένα ταξίδι του στο λόν-

22. Ο ναός από τα βόρεια κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης του 1902-7.

24. Το ανατολικό πτερό πριν την αναστήλωση του 1902-7. Στο βάθος φαίνεται η κιονοστοιχία του νοτιού πτερού.

25. Ο ναός από τα νότια πριν από την ολοκλήρωση της αναστήλωσης του 1902-7.

23. Η άψη του ναού της εικ. 22 (1978).

26. Ο πρόνοιας και το βορείο πτέρυγα του ναού από το σημείο κατά τη διάρκεια της συνασπήλωσης 1902-7.

δίνο, να βρει και να μου φέρει από το Βρετανικό Μουσείο υλικό σχετικό με τον Επικούριον Απόλλωνα. Ευχαριστώ τέλος, το Niko Giakouros για το δικαιώμα δημοσίευσης του σχεδίου του Foster (εικ. 19) που μου παραχώρησε.

1. Ν. Παπαχατζής, Πανασινίου Ελλάδος Περιηγήση, Αρκαδικά VIII, 41 7-9, Αθήνα 1974, σ. 370 από τώρα και στα εξής Αρκαδικά.

2. Αρκαδικά VIII, 39, σ. 350 κ.ε.

3. Το Ορεσθάσιο είναι μια αρκαδική πόλη που ίδρυσε ο Ορεσθάσιος, ένας από τους πολλούς γιους του Πελασγού που σύμφωνα με τον Παυσανία (VIII 39,4) ήρθαν μια πόλη που ήταν το όνομά του. Αναφέρεται και σαν Ορεστείον ή Ορέσθειον από τον Ηρόδοτο (9,11) το Πλούταρχο (Αριτ. 10) το Θουκιδίδη (5,64) και τον Παυσανία VIII 39,4,44,2. Ο Κ. Ρωμαϊος θεωρεί ότι το Ορεσθάσιο βρίσκεται κοντά στο χωριό Μαρμαριά. Ο Α. Πετρονώτης τοποθετείται το Ορεσθάσιο λίγο δυτικότερα, κοντά στο χωριό Ρομπομάτη. Αρκαδικά 376, και χαρτης 407. Α. Πετρονώτης, Μεγάλη Ήπια, σελ. 157, παραγ. 531.

4. Για την παράδοση της γέννησής του Διά στο Λυκαίο θάλ. Αρκαδικά VIII 38 2-3 και για τις ανασκαφές στο χωριό θάλ. Κ. Κουρουνίωτης Π.Α.Ε. 1903 και Α.Ε. 1910 σ. 29 κ.ε.

5. Αρκαδικά VIII, 38,8

6. Καβδόδια, Π.Α.Ε. 1902, σελ. 23 κ.ε. και Comptes Rendus du Congrès International I 1905, σ. 17 κ.ε. Κουρουνίωτης, Α.Ε. 1910, σ. 271 κ.ε. Ρωμαϊος, ΑΕ 1914, σ. 57 κ.ε. και 1933, σ. 1 κ.ε. και Ν. Γιαλούρης, Π.Α.Ε. 1959, σ. 155 κ.ε. Α.Ε. 1967, σ. 187 κ.ε. και AAA VI (1973) σ. 39 κ.ε.

7. Υπάρχουν και άλλοι ναοί των οποίων στην προσανατολίδιμος ξεφύει από τον κανό-

να και ο άδρανός τους διευθύνεται από το Νότο στο Βόρρα όπως του Απόλλωνα στο Θέρμο, της Προναίας Αθηνών στους Δελφούς, του Δαφνητώρου Απόλλωνα στην Ερέτρια, της Αθηνών στην Πέργαμο και αλλού. Ειδικότερα στην Αρκαδία τετέλε προσανατολισμό έχει ο ναός της Αθηνάς Σωτηράς και του Ποσειδώνα στην Ασέα, της Αθηνών στην Άλιφερα και στην Φυλότερη κορυφή του Κυτταλίου ο ένας από τους δύο ναούς που έσκαψε ο Κουρουνίωτης το 1903.

8. N. Yalouris, Greece and Italy in the Classical world. Acta of the XI International Congress of classical Archaeology, London 3-9 September 1978, σελ. 89 κ.ε.

9. Ο Βιτρούβιος αναφέρει (IV, 19) ότι ο

μεταλλαγέντηντος Καλλίμαχος, κατασκεύασε ένα κιονόκρανο τη μορφή του οποίου εμπνευστήκε στην Κόρινθο από ένα καλάθι γέμετο λουλούδια πανί σε ένα τάφο μιας γυναίκας, κοπελα; Το καλάθερο κορινθιακό κιονόκρανο που είναι γνωστό αλλά δεν υπάρχει πιο, είναι του Επικούριου Απόλλωνα. Το κιονόκρανο αυτό δεν απομακρυνθήκε ποτέ από τις Βασσαρες αλλά καταστράφηκε εκεί. Ο Κ. Ρωμαϊος ήταν ο πρώτος που εντόπισε θραυσμάτα του στην περιοχή του ναού και τα περιγράφει στη μελέτη του. Τα κιονόκρανα του ναού των Βασσαρων, Α.Ε. 1914 σ. 59 κ.ε. Ο Haller von Hallerstein είδε το κιονόκρανο ακέραιο και το απαθανάτισε στη σελίδα 56 του σημειωματάριου του. Roux ο.π.

27. Η μορφή του σχιστολιθικού δράχμα στην περιοχή του ναού.

28. Χαρακτηριστική εικόνα του φθαρμένου κιονόκρανου του πέμπτου από τα δυτικά κινά του νότιου πτερύγου (Ν5).

10. N. Yalouris. ὅ.π.

11. Paris. Rome. Athènes. Le voyage en Grèce des architectes français aux XIXe et XXe siècles. Pinacothèque National d'Athènes. 15 Octobre-15 Décembre 1982. Editée par l'École national supérieure des Beaux-Arts. Envoi de 1853 par Denis Lebouteux σ. 224, σ. 227, και Α. Ορλάνδος. Ο εν Στράτω της Ακαρνανίας ναός του Διος. Α.Δ. 1923 σ. 43, 44, και Expedition Scientifique de Moreé, Paris 1833.

12. Η εμφάνιση συνδεσμών στον ανατολικό στυλοβάτη του σηκωνή ή στον υποβάτη της δυτικού λοεζού ημικίνια, δεν είναι παρά αποδειξη για το στις σχέδιο του ναού υπέστη αλλαγές κατά τη διάρκεια της κατασκευής του.

13. Στα 1965 οταν καταβιβάστηκε ο δεύτερος από αριστερά κίονας της βόρειας πλευράς (Βι) στο μημερόλογο εργασιών του αρχιτεκτή Ν. Σκαρρή που οργάνωσε το έργο της στέρωσης, και επαναποθέτησης του, δεν αναφέρεται να δρέπηκαν υπολείμματα μετάλλου στις εντομές των σπονδύλων.

14. Expedition Scientifique de Moreé, Paris 1833.

15. Ο Denis Lebouteux που επισκέψτηκε την Ελλάδα το 1853 ως υπότιφος της Beaux Arts, πραγματοποίησε μια σειρά σχεδίων αποτυπώσεων και αποκαταστάσεων που είδησαν μια έκθεση σχεδίων ελληνικών αρχαιοτήτων, τις υποτυφόριες της Beaux Arts στην Εθνική Πινακοθήκη το χειμώνα του 1982.

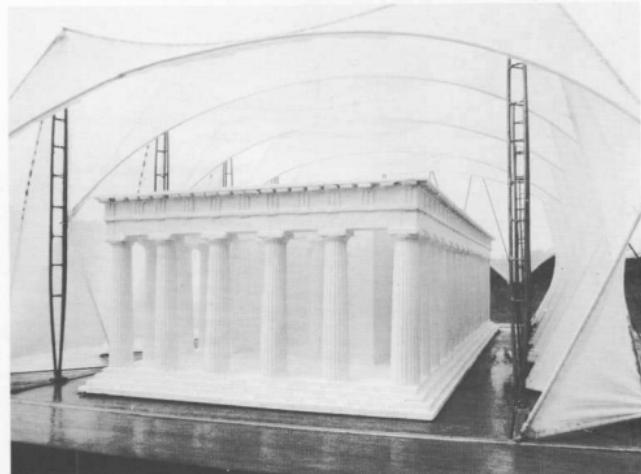
16. Ferdinand Aldenhoven. Itinairaire Descriptif de l' Attique et du Péloponèse. 1841, σ. 227.

17. A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806. London 1819, σ. 386.

18. T. Abercromby Trant. Narrative of a journey through Greece in 1830. London 1830 σ. 234.

19. Στις απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τις Βάσσας, τα πιο κοντινά χώρια είναι το Δραγωτό και του Σκλήρου, όπως και η Παυλίστα στη θέση της ιδρυτρίας πόλης του ιερού.

20. Ήδη από τον περασμένο αιώνα, αναπτύσσεται ο προβληματισμός για τις αιτίες καταστροφής του ναού. Χαροκτηριστική είναι η άποψη του Ferdinand Aldenhoven ὅ. π. σ. 224, οπου σημειώνει: «... Construit dans la 86e Olympiade, dit ce voyageur il fut détruit dans le moyen age, afin d'enlever les

Λ300030. Μακέτα εργασίας του ναού και του στεγάστρου. Το πρόπλασμα του ναού πραγματοποιήθηκε το 1983 από τον τεχνίτη Δημήτρη Κατσαρό και το Θ. Παπαθανασόπουλο. Το πρόπλασμα του στεγάστρου έγινε το φεντόπωρο του 1984 από το Δ. Κατσαρό και το Φαιδωνία Καρυδάκη, συνεργάτη του καθ. Δ. Μπαράκαρη.

bronges qui liaient les pierres ensemble. On peut aussi attribuer la chute de plusieurs parties de ce monument à des tremblements de terre...»

21. Α. Πετρονώτη. Ναός Απόλλωνος. Βασιλίκας. Η μέχρι σήμερα (1975) έρευνα του μνημείου. Πρακτικά Α Διεθνούς Συνεδρίου Πειραιωνταρισμούς σπουδών. Αθήνα 1976.

22. Αρκαδίκα, σ. 369, εικ. 403.

23. Οι Haller, Cockerell, Stackelberg, Foster, Linckh, Brondsted και Douglas ήταν τα πρώτα επτά μέλη που στεγούνται στο 25ο Νοέμβριο του 1811 μετρήσιαν μια εταιρεία φίλων και αλληλεγγύης των μελών της με την επωνυμία «ΕΙΝΕΙΟΙ». Η βασική προϋπόθεση που επέρχεται να πληρεῖ κανείς για να γίνει μέλος της εταιρίας, ήταν το πάθος για την Ελλάδα, η αρχαιολογία και οι καλές τέχνες (Roux ὅ. π. σ. 22).

24. Στην ταξιδιώτρια στην Ελλάδα 1810-1821, τόμος Γ' σ. 132.

25. Ο Cockerell που ήταν ένα από τα βασικά στελέχη της πρώτης αποστολής του 1811, δε συμμετείχε στην αποστολή που εντάχθηκε στη διδύλιο του Georges Roux, Karl Haller von Hallerstein. Le temple de Bassae. Strasbourg, 1976.

27. Το πρωτότυπο μημερόλογιο του Haller von Hallerstein, στο οποίο υπάρχουν τα πολυρίθμη σχέδια του και είναι σημειωμένες οι πολύτιμες παρατηρήσεις του, δρισκεται στην Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Στρατούσβουργου μαζί με το ένα από τα δύο αντίγραφα που ο ίδιος ο Haller έγραψε. Το δεύτερο αντίγραφο που ο Haller von Hallerstein έστειλε στον Cockerell, δρισκεται στην Βρετανικό Μουσείο.

28. Der Apollo Tempel zu Bassae in Arcadien. Rom 1822.

29. Η σειρά των σχεδίων του J. Foster υπάρχει σε δύο αντίτυπα. Το ένα που δρισκόταν στο αρχείο Cockerell φυλάσσεται στην Βρετανικό Μουσείο και το άλλο που ανήκε στη συλλογή του Γ. Σεμέρη δρισκεται στην Αθήνα από τότε που ο ποιητής το δώρισε στη Γενναδείο Βιβλιοθήκη. Ν. Γιαλούρης. Συμβολή εις την αποκατάσταση των ύλων του ναού των Βασσών. Α.Ε. 1967, σελ. 187 κ.ε.

30. Catalogue of sculpture in the department of Greek and Roman Antiquities. British Museum by A.H. Smith vol. I (1892) και Register of Antiquities. British museum. department of Greek and Roman Antiquities.

31. Paris-Rome-Athens, σ.π.

32. A.E. 1910, σελ. 271 κ.ε.

33. A.E. 1914, σελ. 271.

34. Βλ. υπόρ. 6.

35. A.A. 1973 VI. I σελ. 39.

36. Στην ομάδα εργασίας που σχηματίστηκε απαρχολίθικας εκτός από την Αρχιρυγή Πετρονώτη, οι αρχιτέκτονες: Θάδωρος Γιαννακόπουλος, Τάσος Τανούλας, Κλαύτη Παλιούδη, Θανάσης Νοκαστής, Μαρίο Γρηγορή και Θάνος Παπαθανασόπουλος. Οι αρχαιολόγοι: Φρέδας Ριζοπούλου, Βουλά Καλλιώδη, Παναγιώτης Φάλκαρης, Νικιάς Ζαφειροπούλου. Ελένη Μπλεράκη και Κωνσταντίνος Σάζος. Οι πολιτικοί μηχανικοί Νίκος Λαζαρίδης και Δημήτρης Δαλαλόγκας, ο χημικός Κώστας Ασημένος και ο τοπογράφοι Μανώλης Καποκάκης και Κώστας Καζανιώτης.

Το πολύτιμο υλικό τεκμηρίωσης της ομάδας εργασίας της περιόδου 1975-80 πρέπει κατά τη γνωμή μας, εκτός από την αυτοτέλειη του δημόσιου υποέργου να αποτελέσει στο μέλλον αντικείμενο ειδικής έκθεσης.

Παραδόλη με τις εργασίες της Επιτροπής, το μνημείο μελετώντας ο καθηγητής F. A. Cooper ο οποίος, στα πλαίσια της επιπτωτικής συνεργασίας, έθεσε στη διάθεση της ομάδας εργασίας τα σχέδια αποτυπω-

29. Το νότιο τμήμα του κιονόκρανου του κιονα N5 από τα δυτικά.

οπις και αναπαράστασης του ναού, όπως και το αρχείο και τα στοιχεία της τεινόμοντης των χριστιανών διαστάσεων αρχιτεκτονικών μελών που μελέτησε.

37. Στην περίοδο αυτή, εκτός από τις αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις και τις πολυάριθμες έρευνες, πραγματοποιήθηκε μια αειρά μελετών ανάμεσα στις οποίες πρέπει να αναφερθούν το «Μελέτη στατικής επαρκείας του ναού Επικούριου Απόλλωνος» του Γ. Θεοβούλου (μέλος της Επιτροπής) και Χ. Τελείων με συνεργάτη το Μ. Κυριαζή (1976), η «Γεωτεχνική μελέτη της περιοχής του ναού Επικούριου Απόλλωνος» του Ι.Γ.Μ.Ε. (1976) και τη «Μελέτη οικειών επικινδυνότητάς της περιοχής του ναού Επικούριου Απόλλωνος» του Ι. Δρακόπουλου.

Οι φωτογραφίες των εικόνων αρ. 16, 17, 24, 25, είναι της Αρχαιολογικής Εταιρείας, οι αρ. 4 και 5 του Βρετανικού Μουσείου, οι αρ. 22 και 26 είναι από το αρχείο Fr. Boissonas, η αρ. 1 είναι του Ν. Γιαλούρη, οι αρ. 21, 23 του Βενιζέλου και οι αρ. 7, 8, 27, 28, 29 και 30 του Θ. Παπαθανασοπούλου.

The Temple of Apollo Epikourius V. Papathanasopoulos

The Ictinian temple at Bassae is located in an area sacred, at least since the geometric age. The archaeological excavations proved that at this same site and already since the eighth century BC a martial god was worshipped, because most of the finds are weapons. In the seventh century BC the Phigalians dedicated a temple to Apollo, an ally in war time, who later, in the classic period, becomes a healer. The architectural finds confirm that an archaic temenos, with one or probably two temples, has existed before the Ictinian temple. The temple at Bassae, of Doric order, is an especially long building reminding more of an archaic than classic temple (fig. 2). The columns of the perimetrical colonnade show an entasis and this is the only «visual correction» found in the building. The four pairs of Ionic half-columns along the long walls of the nave, the marble frieze, the Corinthian column and the door leading to the adytum form an admirable composition and make the temple unique of its kind (fig. 3).

The Destruction of the Monument.

The ancient builders of the temple, been aware of the intense seismic character of the region, have used a multitude of metallic joints in its construction. However, the iron and lead of this exceptionally large number of joints reinforcing the building turned, quite ironically, to beco-

me later the main reason of its destruction.

The Temple in Recent Years. The Scientific Research, The Looting.

The temple had been forgotten in its wilderness for many centuries and the only ones knowing its existence were the inhabitants of the vicinity. In 1765, when the French architect J. Bocher was touring Archadia, he met a monument of the classic period, whose almost all columns were still standing, and he immediately identified it with the temple of Apollo Epikourios mentioned by Pausanias (fig. 9). From then on, Bassae will become one more point of attraction for the European travellers. Artists, scientists, antiquities smugglers, Philhellenes and others visit Bassae in abundance. They write, paint, study the architecture, or reconstruct graphically the monument, record its peculiarities in form and order and occasionally they loot the monument.

Celebrated personalities of politics, diplomacy, art and science, such as Chandler, Faувεl, Leake, Pouqueville, visit the ruins of the superb edifice. The discovery of the monument attracts the interest of the Europeans immensely. As an immediate result an expedition of «antiquity lovers», manned with Haller von Hallerstein, Ch. R. Cockerell, John Foster, Gropius Brondstedt, Linckh, Otto Magnus von Stackelberg and others, arrive at Bassae in June 1812. The members of this group having located at Bassae, since their previous year visit, the marble frieze of the temple — buried under a huge pile of architectural members — manage to claim it and to export it to England for permanent exhibition in the British Museum. It must be noted here, that during this looting three valuable works were realized: the morphologic and rhythmic study of the temple by the painter and architect Haller von Hallerstein; the study and representations of the temple by the archaeologist and artist Otto Magnus von Stackelberg, who is credited with the first publication of the monument; finally, the detailed plans of the temple (fig. 19) and drawings of its frieze by J. Foster.

Twenty years after the looting, in 1833, when Greece had already become an independent country, the «Expedition Scientifique de Morée» worked out a series of plans, measured drawings and graphic representations of the monument that although are imperfect, offer a valuable contribution to the research of the temple (see footnote 14). Equally valuable are also

the exceptionally accurate measured drawings made by Denis Lebouteux (1853).

The Restoration Made by the Archaeological Society.

The Basic Problems of the Building and the Concern About it Today.

From 1902 to 1907 the Archaeological Society of Athens had commissioned P. Kavadias to realize a wide program of works aiming to the full restoration of the original form of the temple. The result of the efforts undertaken at that time is the temple as almost stand today.

The only documentation of the monument in our disposal, besides the representations and plans made by travellers, are the photographs taken before and during the restoration works of the years 1902-1907 (figs. 20-26).

In our country the archaeologists, who got involved in solving the peculiar problems of the temple, are Kourouniotis, Romaios and since 1959 Yialouris. The latter continues the research so that the study of the temple foundation and the checking of its preservation to become feasible. In 1965, Professor Chr. Bouras supervised certain consolidation works of limited scale and at the same time he made a report emphasizing the urgent measures, which should be taken for the protection and restoration of the monument. The first committee for the protection of the temple was formed ten years later, in 1975. It authorized the architect-archaeologist A. Petronotis to constitute a working group of scientist of various, relevant specialities. This group continued its performance until 1979, included. New excavations were undertaken inside the temple under the supervision of N. Yialouris and J. Travlos.

According to the well-known principle of ancient Greek architecture, the foundation of a building should be laid on solid rock. However, certain parts of the Apollo temple foundations have been laid on a softer subsoil. As a result, the temple crepis has dissimilarly been subsided and the horizontality of the stylobate has been distorted. In addition, the limestone, the building material of the monument, being sensitive to the changes of temperature, has been badly crumbled (figs. 28, 29). In the fall of 1988 the committee adopted Professor Skoulikidis' proposal to install a closed shelter for the protection of the monument. The shelter will remain there until all the works, necessary for the permanent and essential protection and conservation of the temple will be completed.